

ALİ ŞİR NEVÂÎ'NİN KALENDERİLİKLE İLGİLİ DÜŞÜNCELERİ

Sayfiddin Rafiddinov (Sayfiddin Sayfullah)
Aktaran: Nodirkhon KHASANOV*

Özet:

Orta Asya Türk edebiyatında Kalenderîlik düşüncesinin bazı etkileri görülmüştür. Ali Şir Nevâî, Baba Rahîm Meşreb, Hüveydâ, Harâbâtî, Meczûb-i Nemengânî gibi birçok mutasavvîf şairler eserlerinde Kalenderîlik ve Kalenderlerle ilgili konulara yer vermişlerdir. Bu makalede daha çok Ali Şir Nevâî'nin bazı eserlerinde Kalenderîlikle ilgili konular incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Kalender, tasavvuf, Ali Şir Nevâî, sufi, edebiyat, eser.

The Thoughts of Ali Shir Navai about Qalandariyyat

Abstract:

Some effects of Qalandariyyat thought in the Central Asian Turkish literature had been encountered. Some sufi poets such as Ali Shir Navai, Baba Rahim Meshreb, Hüveyda, Harabati, Meclub-i Nemengana had written about Qalandariyyat and topics about Qalandariyyat in their works. In this paper, mostly the topics about Qalandariyyat in some works of Ali Shir Navai will be studied.

Keywords: Qalandariyyat, sufism, Ali Shir Navai, sufi, literature, work.

Doğu halklarının sözlü ve yazılı edebiyatına derin etkisi olan Kalenderîlik düşüncesi, XI. yüzyıl başlarından itibaren Melamîlik tarikatı tesiri altında meydana gelmiştir. Sonradan Cemaleddin-ı Sâvî (Öl. H. 630/M. 1232-33) onun kaide ve esaslarını belirlemiş, bu sebeple Kalenderîliğin kurucusu olarak kabul edilmiştir. Bir hayli karmaşık tarihî süreçlere uğrayan Kalenderîlik hakkında ilim dünyasında farklı görüşler mevcuttur.¹

* Doç. Dr., Karabük Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı, nkhasanov@karabuk.edu.tr.

1 Abdülhüseyn-i Zerrinküb, *Cüstücü der Tasavvuf-i İrân*, Duşanbe 1992, s. 302-319

Abdurauf Fıtrat'a göre: “Kalenderlik, İslam tasavvufunun bir şubesidir. Bu meslek bizim ülkemizde (Türkistan'da) son günlere kadar devam etti.”²

Gerçekten de Fıtrat'ın dediklerinden yola çıkarak Çağatay edebiyatına bakılırsa, Kalenderlik düşüncesi ve bu düşüncenin örneklerinin XX. yüzyılın ilk yarısına kadar edebî eserlerde önemli bir yer tuttuğu görülebilir.

Bunda halk arasında Kalenderlik düşüncesine ilginin artması ile Kalender meşrebinde yazılan gazellerin halk içinde yayılması gösterilebilir. Nitekim Fars edebiyatı temsilcilerinden Hakîm Sanâî, Fahreddin Irâkî, Feridüddin Attâr, Hâfız Şîrâzî ve Celâleddin Rûmî'nin eserlerinde bu düşüncenin izleri görülebilir. Bu şahıslar Kalenderlere saygı ile bakmış, onların özgürlük-severlik düşünce ve hissiyatını desteklemişlerdir.

Kalenderliğin ne olduğunu bilmek «Kalender» teriminin hangi anlama geldiğini anlamakla başlar. Bazılarına göre bu kelime Arapçadan, bazılarına göre de Farsçadan, bazılarına göre ise Sanskritçeden gelmektedir. Ama bu konuda şimdiye kadar somut bir neticeye gelinememiştir. Bu terimin sadece “ağır yükü üstüne alan”, “saçları büyüyen kimse”, “derbeder gezici” gibi anlamları ıstılahi anlamına uygundur.³

İlmî eserlerde sufi, derviş, Melâmetî ile Kalender arasındaki yakınlık ve farklı hususlar hakkında birçok görüş bildirilmiştir. Burada bu görüşlere detaylı olarak temas etmek imkânsızdır. Ancak şunu söyleyebiliriz ki, Kalenderler halkın geleneklerine ve dinî kurallara uymada bir hayli serbest durmuşlardır. Onlar gönül zevkini, aşk cazibesi ve manevi hâl irfanını her şeyden üstün tutmuşlardır. Bu durum, Kalenderî tipinin edebiyatta büyük bir yer kazanmasına sebep olmuştur. Çağatay edebiyatında Kalenderler, lirik kahraman sıfatıyla şu manevi görüşlere sahip olmuştur:

Birincisi: *Âşık Kalenderler*dir. Bunlar, hakiki Hak âşıkları olup, gönüllerini imar etmek için zahir haraplığına önem vermeyen, şefkat ve mürüvvet sahibi kişilerdir. İkincisi: *Meczup Kalenderler*dir. Onlar kıssa, menâkıb, tezkire ve bazı manzum eserlerde anlatılan ermiş benzeri insanlardır. Üçüncüsü: *Riyadan kurtulamayan Kalenderler*.

Bunlar edep-ahlak şartlarına uymayan, dilencilik ile ömür sürmeye alışmış kişilerdir. Bu gibi Kalenderleri, Ali Şir Nevâî de *Mahbûbu'l-kulûb* isimli eserinde eleştirir.⁴ Bâbü de *Babürnâme*'de halkı din yolundan yanıltmaya kalkışan Şahbâz Kalender'in mezarını yıktırıldığını yazıyor.⁵ Abdurrahman Câmî onları “İslam kemendini boynundan çıkaran sahte Kalenderler” diye

2 Abdurauf Fıtrat, “Meşreb”, *Türkistan*, 2 Temmuz 1991.

3 Muhammed Gıyasuddin, Gıyasul-Luğat, Dushanbe, Adib, C 2, s. 141.

4 Ali Şir Nevai, *Eserler*, Taşkent 1966, C 13, s. 32.

5 Babur, *Bâburnâme*, Taşkent 1989, s. 202.

adlandırmıştır.⁶ İranlı akademisyen Ali Asgar Halebî de bunların alkolizm ve uyuşturucu kullanımı ile meşgul olduklarını söyler.⁷

Ancak Özbek edebiyat ve folklorunda anlatılan Kalenderler çoğunlukla topluma örnek zatlar idi. Mesela, Alpamış, Şirin ile Şeker, Rüstem Han, Arzugül, Melike-i Ayyâr gibi destanlarda tasvir edilen Kalenderler iyiliğe sadık, keramet sahibi olarak halkın arzu ve isteklerini, büyük ümitlerini gerçekleştiren kahramanlar olarak gösterilir.

Yazılı edebiyatta âşık Kalender ve Kalender âşıkların makamları daha yüksektir. Bu yüzden Kalenderlerin dış görünüşlerini yansıtacak külah (uçlu kalpak), asa (baston), cende (eski cübbe), kemer gibi eşyalar, iç (bâtını) anlama sahip terim ve mazmunlarla çevrilmiştir.

Nevâî öncesinde yaşayan Türk edebiyatı temsilcilerinin eserlerinde Kalenderîliğin tesiri geniş çapta olmasa da, mevcuttur. Hâfız Harezmî, Hocendî, Yusuf Emîrî, Seyyid Ahmed, Seyyid Kâsımî, Haydar Harezmî, Lutfî, Gedâî, Atâî gibi şairlerin eserlerinde Kalender meşrep ruh ve duyguları içeren beyitler çoktur. Onlar Kalenderîlik tarikatını açıkça propaganda etmeseler de, ruh özgürlüğü, aczini idrak, fenafillah ve aşk ızdıraplarının heyecanlı manzaralarını Kalenderce bir üslupla aksettirmişler. Hâfız Harezmî gazellerinden birinde şöyle diyor:

*Hâfızâ, rind u Kalenderveş u kallâş olgil,
Çün bu etvârda yok mansab-senc İslâm.*⁸

Açıklaması: Ey Hâfız, rind, kalender ve hovarda ol! Çünkü İslamiyet'te (İslam ehli için) bu tarzda nefsi kırıcı (başka bir) meslek yoktur.

Malumdur ki, Ali Şir Nevâî tasavvufun Nakşibendîlik ekolüne mensup şairlerdendi. Ama Nevâî'nin diğer tarikatların tarihi, tasavvufi makamlar ve seyrusüluk adap ve kaidelerinden de haberdar olduğu şüphesizdir. Çünkü Nevâî tasavvufa ait pek çok mühim eserleri okumuş, üstadı ve müridi Abdurrahman Câmî'nin huzurunda birçok eseri mütalaa etmiş, sohbetlerinden istifade ederek bu mesleğin olgun bir bilgini olmuştu. Bunların yanında, şair manzum ve mansur eserlerinde tasavvuf düşüncelerini canlı ve derin mülahazalarla ifade etmişti. Nitekim *Lisânü'l-tayr* isimli mesnevisinde sülûkteki (tasavvufî eğitim usullerindeki) ihtilaflar hakkında şöyle demiştir:

*Çün sülûk içre köp êrdi ihtilâf,
Köpregi dürd êrdi, lâkin özi saf.
Kim revîşde sûfî êrdi meşrebi,
Bar êdi ol tâbi- 'i şer 'i Nebî.*⁹

6 Abdurrahman Câmî, *Nefahâtü'l-üns min hazarâti'l-kuds*, Tahran 1370 hş., s. 7.

7 Ali Asgar Halebî, *Şinâht-i İrfân ve Ârifân-ı İrânî*, Tahran 1367 hş., s. 53.

8 Alıntılar imkân ölçüsünde Çağatay Türkçesi telaffuzuyla verilmeye çalışılmıştır.

9 Ali Şir Nevâî, *Lisânü'l-tayr*, Taşkent 1965, s. 200.

Demek ki, sülûkün güzidesi Hz. Peygamber'in yolu ve inancına dayanan sülûktür. Nevâî böyle tasavvufa çok yakınlık hissetmiş ve rağbet göstermiştir. Onun için olsa gerek, o "Mahbûbü'l-kulûb" mukaddimesinde "*her tavr sülûk ve kisvette yügürdim*", "*...kâh atkiyâ mesâcidide alar kademi yetgen yerge yüz koydım ve secde kesretidin manglayım terisini soydum ve kâh safâ hânkâhu ehli ibrikiğe su koymak bile ercümend boldum ve kâh fenâ deyr-i hayli sebukeşligidin serbüleñd boldum*", demiştir.

Nevâî eserlerindeki Kalenderliğe ait delil ve kayıtlar onun mesleğe yaklaşımından söz etmek imkânı verir. Aynı şekilde «Kalender», «Kalendername», «Kalenderhane» terimlerine Nevâî'nin eserlerinde sıkça rastlanır.

Bilindiği üzere Kalenderlerin dış görünüşü ve giysileri de sıradan değildi. Saçı, sakalı, bıyığı, hatta kaşları da tıraş edenler olurdu. Çünkü saç, sakal, kaş ve bıyığı tıraşlamak Kalenderlerin eski bir âdetiydi.¹⁰ Onlar özel kaftan, hırka, uzun tüylü külah, her türlü pirinçten yapılmış süs, boncuklar, halkalar, bilezik, yüzükler takarlardı. Elinde asa, belinde keşkül ile Kalenderâne gazeller okurlardı. Onlar bazen başıboş serserilerin giysilerini giyerler, bazen kürk, uzun tüylü giysiler, hatta pars ve kaplan derilerini de örtünerek yürürlerdi.

Fevâiyidü'l-kiber isimli divanındaki "Haydar" isimli kalenderle ilgili kıtasında: "Haydar kalenderin pazarı devran urgani ki, felek devranide mundak sevdâ kişige dest bermeydur:

Erür devrân urarda Mir Haydar

Cihan sergeştesi, gerdûn misâli.

Yapıbân egnige kaplan terisi,

Tutuptur ilgige kişti hilâli,

der. Demek, Haydar üzerinde pars derisini örtünerek, elinde asa, çarşı dolaşır. Hasan Hoca Nisârî *Müzekkir-i ahhâb* isimli tezkiresinde Emir Haydar'ın Nevâî'nin akrabası olduğunu söyler ve "*...yalgızlık ve yekkelik yolunu ihtiyar kılıp, kalenderlik sokmağıda kadem taşlap, fenâ libâsını kiyip, fakirlik ve kem-bagallıkde bayrak bolıb, eylenuvçi eyvan astıda yoklık nağrasını çalgandır*" (Türkçesi: *Yalnızlık ve ferd yolunu seçerek, kalenderlik patikasında yürüyüb, fena libasını giyerek, fakirlikde bayrak olarak, dönen eyvan altında yokluk kükemelerini çalandır.*) diyerek onunla ilgili bilgi verir.¹¹

Nevâî Kalenderleri ikiye ayırır ve sahte Kalenderleri sert bir dille eleştirir. Bir kıtasında riyakâr zahidi tenkit eder, ona melametten kurtulma ve selamete kavuşma yolunu gösterir:

Körseng ey zâhid mukâmir-veş kalender-pişe,

Bolma köp meşgul-ı dünya şuglidin kıl ictinâb.

10 Muhammed Rızâ Şeffî Kedkenî, *Kalenderiyye der Târîh*, Tahran 1386 hş., s. 74.

11 Hasan Hoca Nisârî, *Müzekkir-i ahhâb*, Taşkent 1993, s. 136.

*Dâne oynab vechin îsâr etseng andin yahşi kim,
Evürüp tesbîh u yarmak sûdin etkeysen hisâb.*

Bu kıta okunduğunda göz önüne birbirine aykırı olan iki insanın yüz çizgileri teecessüm eder: Birisi ahiret kaygısıyla ibadet yapan zahid, ikincisi dünyaya kaygısından irak Kalender. Kalender burada zahid için örnek gösteriliyor. Kumarbaz Kalender fesat yaptıysa da, onda riya yoktur. Zahid ise riyakârdır, ibadet etse de dünya toplamak arzusundadır. Bu yüzden şair zahide yönelerek: “Kumarbaz, Kalender huylu insanları görürsen, onlardan ibret al ve dünyaya çok meftun, tutkun olma, kumar oynayıp, kârını halka vermek, riya ile taat etmekten, gelecek parayı hesap ederek tespîh çekmekten daha iyidir.” der.

Büyük şair zahirde Kalender, ama hayatta insanlık gururunu paramparça ederek dilencilikle meşgul olan insanları nefretle dile getirir, onları insanlıktan irak, hayvan gibi kimselerle eşit tutar: “*Bular arasında özige kalender at koygan mel’un, âdemîligdin magbûn ve dev ve şeytan alıda mat’un, insâniyet ve müsülmanlıkdın irak, tonguz ve ayıg âdemîligde alardın yahşırak. Şekil tagyîri bile âdemîligdin kerâne, postun evüre kiymekleri hayvanlık ve sebuiyetdin nişâne. Ulug-kiçikdin her türlükte gedâ-i muvahhiş, fâsid havâtır dek sâfi köngülge müşevviş.*”¹²

(Türkçesi: Bunlar arasında kendine Kalender diye ad koyan melun , âdemilikten magbun, dev ve şeytan yanında mat’un, insaniyet ve müsülmanlıktan uzak, domuz ve ayı insanilikte onlardan daha iyi. Şekil ve değiştirmesi bile âdemilikten çıkan, yünlü giyim giymeleri hayvanlık ve sebuiyetin nişane. Genç ve yaşlı her türlü adama vahşet veren dilenci, fasid havatır gibi saf gönüllere kaygı verici.)

Ali Şir Nevâî Kalenderlik hakikati ve timsallerine büyük önem vermiştir. Şair Kalenderlik taleplerini derin müşahede ettiği kadar, onun adap ve şartlarına da dikkat etmiştir. Nevâî’nin *Bedâi’u’l-vasat* divanında geçen “Kırkıp êrdi kaşın ol bade-perest hodrây” (o içki kullanan ve kendini beğenen kimse kaşlarını kesmişti) dizesi ile başlayan gazeli baştan sonuna kadar Kalenderlik ıstılahı ve düşünceleri hakkında yazılmıştır:

*Kırkıp êrdi kaşın ol bâde-perest hodrây,
Taze çıkmış, ne acep, ger desem anı yengi ay.
Kırkkandın ikki-üç kün ötüben bolmuş êdi,
Öyle kim cengi pay etkeyler ikki dilkeş yay.
Yaptı kavs-ı kazâ her birige müşkîn kavs,
Atkali kirpik okın can bilen könglüm sarı, vay.
Kaşki hattıga yetkürmegey êrdi pâki*

12 Ali Şir Nevai, *Mükemmel Eserler*, Taşkent 1998, C 14, s. 40.

*Kim, bu tûtî bolur ol közgü bile bâl-küşây.
Lü'li olmak tang imes, bar ise şahlarga heves,
Ger bu yüz közgüsiğe ilgi bolur âyîne-say.
Ne acep, bolsa yerim künc-i kalenderhâne,
Kim, kalenderveş erur ol sanem-i bîpervây.
Ey Nevâî, yetilib kaş-ı aning, şükür dey kim,
Hüsn-i kasrığa ayân boldı yana tâk-ı nümây.¹³*

Bu gazel Kalenderlerin kaşlarını tıraş etme âdetleri olduğuna işaret eder ve bununla «Kalenderlik», «dilber-i (mahbub-ı) lâkayd» ile ilgili âşıkâne his-duyguları ifade eder. Gazelin önceki üç beytinde maşukun kaş tıraşlaması, iki-üç gün geçtikten sonra onun yeni ay gibi temizlenerek çıkması, «iki dilkeş yay»da güya kaş savaşları oluşması, büyüyerek keman (yay)a dönüşmesi ve âşığa yönelterek kirpik oklarını atmaya hazır olduğu anlatılır. Genelde, Kalenderler ancak kaşlarını değil, saç sakal ve bıyıklarını da tıraşlayarak gezmişlerdir. Ama tıraş etme sembolik bir âdet de olmuştur. Bunda Kalender'in saç sakal, bıyık ve kaşlarını her zaman tıraş etmesi zorunlu sayılmamıştır. Nitekim Celâlî dervişlerine ait *Tıraşnâme* isimli eseri de bunu vurgulamaktadır.¹⁴

Dördüncü beyitte, kaşlarını tıraş eden dilber keşke hattına -dudak üzerindeki ince tüylerine- tıraş aleti vurmasa, o zaman bu papağan gibi olan gönül (yahut can), ayna gibi olan çehreden feyiz alarak kanat çırparak uçsaydı demek istenmiştir. Beşinci beyitte söylendiğine göre, yâr (mahbup) yüzünün aynası o kadar parlak ki, eller onun aksinden ayna gibi parlıyor. Bu yüzden, padişahların da onun aşkıyla Çingene gibi kapı-kapı dolaşmalarına taaccüp edilir! Şair beyitte Çingene tipini boşuna zikretmemiştir. Çünkü Kalenderler ile Çingenelerin kapı kapı dolaşmaları ve dilencilik yapmalarında paralellik vardır. Altıncı beyitte söylendiğine göre, maşuk Kalender gibi laubali davranıldığından âşık Kalenderhane köşesini mesken tutmayı niyet eder. Bunda şaşılacak bir şey yoktur, çünkü onun amacı Kalenderhanede gerçekleşir. Gazelin başında şair sevgilinin kaşını tıraş etmesi ve tekrar büyümesinden söz etmiş, sonunda ise kaşlarının büyüyerek «hüsn (güzellik) köşkünde tek» olduğuna şükretmiştir.

Nevâî'nin bu gazeli baştan sona kadar Kalenderlik ıstılahı ve düşünceleri doğrultusunda yazılmıştır. Ama tasavvuf ve Kalenderlikten haberi olmayan insanın gazeldeki ince anlam ve işaretleri idrak etmesi güçtür.

Kalenderlerin şiir ve gazel okuyup sazlar çalarak gezdikleri kitaplarda kaydedilmektedir. Kalenderlerin kopuz kullandıklarını Nevâî'nin başka bir

¹³ Ali Şir Nevai, *Mükemmel Eserler*, Taşkent 1998, C 3, s. 588.

¹⁴ Y. E. Bertels, *Süfizm i Süfiyskaya Literatura*, Moskova 1965, s. 441.

gazelinden biliyoruz. Şair *Garâibü's-sıgar*'daki 217. gazelde saki müracaat edip, mey (şarap) sunmasını ve gönü aşkla dolduğundan dolayı gürültü çıkartma arzusunda olduğunu bildirerek Kalender'e: "Gökyüzünü gümbürdetecek kopuzunu çal!" der.

*Sâkiyâ, mey tola kim arbede ister könglüm,
Ey kalender, çala başla öküür kökte kopuz.*

Aştan sermest olan âşık neden Kalender kopuzunun sesini istedi, başka bir çalgının değil? Sebebi, dünyaya kayıtsız Kalender, her şeyden önce kendi hayatı ve yaşayışıyla lirik kahramana dünyanın geçiciliğini hatırlatmak ister. Bu yüzden onun çaldığı kopuzun sesi mey (şarap) gibi gönle coşkunluk verip, beyhude isteklerden kurtarır. Şair başka bir beytinde ise Kalender gibi muganniden (şarkıcıdan) kopuz çalmasını rica eder:

*Ey kalender-veş mugannî, ger Nevâî könglüni,
İsteseng her lahza bîhâl eylemek, tüzgil kopuz.*

(*Bedâîu'l-vasat*, 219. gazel)

Yukarıdaki beytin manasına uygun olan mezkur beyitte de kopuz sesiyle gönü yakıp, "hâlsiz" etme arzusu ileri sürülmüştür.

Nevâî başka bir beytinde vücut zahmetinden çıplak ve uzak olan gönü, zilini düşürmüş Kalender'in durumuna benzetir:

*Baruram uryan tüşüb ten zahmidin, nâlân köngül,
Ol kalender dek ki, kalgay zeng yanıdın tüşüb.*

(*Bedâîü'l-vasat*, 52. gazel)

Bedâîu'l-vasat divanındaki 276. gazelinde Nevâî gönü temiz tutmak ve türlü telaşlardan korumak hususunda şöyle yazar:

*Kılma könglünğni suâl ehli ked u kecküli,
Salma bir zarfka yüz nev' muhâlif agrâz.*

Malumdur ki, dilenci ve Kalenderler bellerine keşkül asarak dilencilik yapmışlardır. Dilencilikten topladıkları türlü şeyleri bir kaba düzensiz olarak yerleştirmişlerdir. Şair "sual topluluğu", yani dilenciler gibi gönül denilen ilahi kabı bin türlü kötü maksatlarla doldurmamak gerek, der.

Nevâî *Nesâyimü'l-muhabbe* tezkiresinde çeşitli grup ve meslek sahibi olan sufiler hakkında bilgi vermiştir. Onlar arasında Kalenderlerin hayatı hakkında nakiller de vardır. Bunlardan biri de Şeyh Fahreddin İbrahim Irâkî'dir. Nevâî onun âlim bir zat olduğunu, divanı ve *Leme'ât* adlı kitabının bulunduğunu yazarken, Kalenderlik yolunu tercih ettiğinden genişçe bahsetmiştir. Nevâî, eserinde yine bir Kalender olan şeyh Emîr Hüseyinî'yi de saygıyla anmaktadır.

Onun Cevâlikî (Cavlaklar) adlı Kalender topluluğuyla Multan adlı şehre taşındığını, orada Şeyh Rükneddin'e intisap ettiğini anlatır.

Kaynaklarda Kalenderlerin usul ve ahlaki görüşlerinde dört ana cihet görülür:¹⁵ 1. Tecrid, 2. Fakr, 3. Aşk, 4. Melâmîlik.

Birçok tarikatta muhiplik, müritlik ve dervişlik vardır. Ama tam anlamıyla mücerretlik (yalnızlık veya bekârlık) yoktur. Mücerretlik, tecrit ve tefrit üzere olmak ise Kalenderlerin ana taleplerinden biridir. Bu yüzden Nevâî'nin tecrit ve tefritle ilgili beyitlerini Kalenderilikle bağlantılı olarak yorumlamak mümkündür.

Bilindiği üzere tecrit ve tefrit, Hak'tan başka her şeyden vazgeçmek, yalnız ona kulluk ve ibadet etmektir. Gerçek sevgilinin (Hakk) visalini ümit etmektir. Seyyid Ca'fer Seccâdî: "*Ariflere göre mücerret, dünya eşyaları ve heveslerinden ilgisini kesen, alçak niteliklerden temizlenen ve kendini Allah'a doğru yolculuğa 'seyr ilallah' hazırlayan kişidir.*" demiştir.¹⁶

Nevâî *Târîh-i Enbiyâ ve Hukemâ* isimli eserinde İsa Aleyhisselam'ın mücerretliğinin onun gökyüzüne çıkmasına sebep olduğunu ve kim tecrit hâli üzere olursa, İsa gibi yüksek makamlara kavuşacağını telmih yoluyla şöyle beyan eder:

*İsâ ki, mücerred eyledi Tangrı anı,
Kök ravzası boldı cilve-gâh u çemeni.
Yer ehlidin ol ki bolsa tecrid fânî,
Tang ermes, eger kök olsa aning vatani.*¹⁷

Lisânü't-tayr mesnevisinde söylendiğine göre, talep, aşk, irfan, istiğna vadilerinden sonra tevhit vadisi gelir. Bu vadiye gezmek isteyen kişi yalnız ve gereksiz şeylerden azat, boş olması lazımdır. Bu vadiye teklik, yalnızlık ana kuraldır. Gezi sona erdikten sonra, tüm eşyalar tek olarak görünür:

*Barçaga kâm u hevâ tecrîd olur,
Barıga lahn u nevâ tefrîd olur.
Bir bol u bir kör ü bir de bir tile,
Meyil kılma bunda ikkilik bile.*¹⁸

Nevâî de gazellerinde tekrar tekrar tevhit konusuna müracaat eder. Bir gazelinde: "*Tevhid vadisini gezmeyi kasteden sâlik (derviş), önce tecrit merkebine binmesi lazım. Ama âlem ehlinden iraklaşmadan, yalnızlaşmadan seyir*

15 Ebû Tâlib Mîr Âbidînî, *Âyîn-i Kalenderî*, Tahran 1374 hş., s. 66.

16 Seyyid Ca'fer Seccâdî, *Ferheng-i Istilâhât ve Ta'birât-ı İrfânî*, Tahran 1379 hş., s. 697.

17 Ali Şir Nevai, *Mükemmel Eserler*, Taşkent 2000, C 16, s. 130.

18 Ali Şir Nevai, *Lisânü't-tayr*, s. 207.

de, merkep de nail olmaz.” der. Aşağıdaki beyitte şair yukarıdaki manayı hüs-nütalil sanatıyla geliştirir:

*Paye âli isteseng, tecrid et evvel ihtiyâr,
Îsâ andın eyler uşbu nil-gûn eyvannı tavf.*¹⁹

Nevai, her salikin kendini “bahr-i tecrid”e gark etmezse, “fenâ girdab”ında asla “vahdet incisi”ni bulamayacağını vurguluyor. Tecrit hâlinde sadece dünyadan değil, Allah’tan başka her şeyden fariğ ve uzak olması lazımdır:

*Demam yalguz cihandın eyle tecrîd,
Ne kim Hak gayrıdur bolgıl mücerred.*²⁰

Tecrit ve tefritte insanın ruhu temizlenir ve saflaşır. Çünkü o, zalim nefsi değil, ruhu terbiye eder. Ruh ve nefis, su ile ateş gibi bir birine zıt hususiyete sahiptirler. Onlara eşit bakmak, birini birisine karıştırmak doğru değildir:

*Ruh rahmânî êrür, nefis êrür şeytânî,
İkkisin bir-birige koşmak êmestür meşrûd.*²¹

İlk dönem sufilerinden birçoğu “züht”ü kendi talimatlarının esası olarak bilmişlerse de, son dönemlerdeki Kalenderler “fakr”ı makamlarının temel aşaması olarak görmüşlerdir.²²

Fakirlik makamı hakkında sufiler farklı görüşler bildirmişlerdir. Özellikle Zünnûn-i Mısri “fakr anga müsellemdür kim, anıng hâtırına hergiz Hak’dın özge kirmeydür” diye izah eder. Mevlânâ Harâbâtî *Mesnevî-yi Harâbâtî* isimli eserinin “Fakirliğin Hakikatı” bölümünde “ışk u muhabbet u hamd, fakirlik bile sâbittir” der ve fakirliği üç kısma ayırır: a’lâ (en yüksek), evsat (orta) ve ednâ (en aşağı). Harâbâtî, fakr kelimesinin üç harften ibaret olduğunu söyler ve onları tek tek açıklar. Fikrini, Hz. Peygamber’in: “Allah Teala tektir ve tekliği sever.” hadis-i şerifiyle teyit ederken, şöyle bir beyit de kaydeder:

*Kim ki êmes bu yolda yektâ,
Ol ehl-i heves ki, resvâ.*²³

Nevâî’nin Kalenderlerle ilişkili bir yönü daha vardır. Nevâî devrinde Herat’ta Kalenderlerin oturduğu mahalle, yer ve sokaklar vardı. Handemîr *Mekârimü’l-Ahlâk* isimli eserinde Nevâî’nin Kalenderlerin mahallesinde havuz ve Kalenderân adlı bir köprü yaptırdığı, “Bâg-i Zâgân” bahçesinde Kalenderler için bir cami inşa ettirdiğini naklediyor.²⁴

19 Ali Şir Nevai, *Mükemmel Eserler*, Taşkent. 1990, C 6, s. 210.

20 Ali Şir Nevai, *Mükemmel Eserler*, Taşkent 1990, C 4, s. 194.

21 Age.

22 Abdülhüseyn-i Zerrinküb, *Cüstücü der Tasavvuf-i İrân*, Duşanbe 1992, s. 375.

23 Mevlana Harâbâtî, *Külliyât*, Taşkent: Taşkent İslam Üniversitesi Yayinevi, 2009, s. 565.

24 Handemir, *Mekârimü’l-Ahlâk*, Taşkent 1967, s. 69-86.

Yukarıda Nevâî'nin Kalenderlik hakkındaki gaye ve fikirlerini gördük. Bu da şairin bir tarikat değil, belki türlü tarikatlar hakkında *îcad ettiğini görmek mümkün*.

Nevâî'den sonra Kalenderlik düşüncesini Baba Rahîm Meşreb, Nâdire, Hüveydâ, Sûfî, Kalender, Harâbâtî, Kârî, Meczûb-i Nemengânî gibi birçok mutasavvîf şairler de devam ettirmişlerdir.

Kaynakça

- Abdülhüseyn-i Zerrînkûb, *Cüstücû der Tasavvuf-i Îrân*, Duşanbe, 1992.
Abduraûf Fitrat, "Meşreb", *Türkistan* (Gazetesi), 2 Temmuz 1991.
Abdurrahman Câmî, *Nefahâtü'l-üns min hazarâtil-kuds*, Tahran 1370 hş.
Ali Asgar Halebî, *Şinâht-i İrfân ve Ârifân-ı Îrânî*, Tahran 1367 hş.
Ali Şir Nevai, *Eserler*, Taşkent 1966 (15 cilt).
Ali Şir Nevai, *Mükemmel Eserler*, Taşkent. 2000 (20 cilt).
Ali Şir Nevai, *Lisânü't-tayr*, Taşkent 1965.
Bâbur, *Bâburnâme*, Taşkent 1989.
Bertels Y., *Sûfizm i Sûfîyskaya Literatura*, Moskova 1965.
Ebû Tâlib Mîr Âbidînî, *Âyîn-i Kalenderî*, Tahran 1374 hş.
Handemir, *Mekârimü'l-Ahlâk*, Taşkent 1967.
Hasan Hoca Nisârî, *Müzekkir-i ahabâb*, Taşkent 1993.
Mevlânâ Harâbâtî, *Külliyat*, Taşkent: Taşkent İslam Üniversitesi Yayınevi, 2009.
Muhammed Rıza Şefî'î Kedkenî, *Kalenderiyye der Târih*, Tahran 1386 hş.
Seyyid Ca'fer Seccâdî, *Ferheng-i Istulâhât ve ta'birât-ı İrfânî*, Tahran. 1379 hş.